

gebleken en de ineensmelting is in veel opzichten gelukt. Ook daar waar een volledig samengaan niet direct tot stand kwam, leefden de kerken A en B meestal zusterlijk naast elkaar. Ze ontmoetten elkaar in ieder geval op classicaal niveau en leefden in dezelfde kerkelijke context.

Naarmate de Gereformeerde Kerken in Nederland zich sterker tot een nieuwe kerkgemeenschap ontwikkelden, met een eigen geschiedenis en een eigen signatuur, vervaagden plaatselijk de verschillen tussen A en B. Jongens van A trouwden met meisjes van B en omgekeerd. De twee tradities raakten verstrengd in de gereformeerde families van de tweede en derde generatie na 1892. In menige gemeente bleven A en B nog wel lang herkenbaar als een eigen bloedgroep. Maar deze specifieke achtergrond kwam op het tweede plan. Het verenigd-zijn stond voorop.

Op boven-plaatselijk niveau was er na 1892 eveneens een proces van geleidelijke integratie. De eenheid in confessie, liturgie en kerkregering was een sterke samenbindende kracht. In classes en synodes,⁹ in verenigingen en bonden, in boeken en kerkbladen ontmoette men elkaar persoonlijk of op papier. Moderne middelen als drukpers en stoomtrein deden dienst - aldus T. Bos in 1896 - om snel op elkaar in te werken.¹⁰ Men leerde elkaar kennen en groeide naar elkaar toe.

Polemiserende voormannen domineerden nogal eens het terrein met kritiek en klachten. Maar achter hen gingen heel wat gematigde figuren schuil, voor wie het verenigde kerkelijk leven weinig problemen met zich mee bracht. Het is goed ons te realiseren, dat onmiddellijk na de Vereniging een herschikking van posities en standpunten begon. Tussen gelijkgezinden uit A en B ontstonden nieuwe relatiepatronen, die meestal niet meer parallel liepen aan de oude kerkelijke scheidslijnen. En twintig jaar later was er al een belangrijk deel van kerkvolk en ambtsdragers, dat na 1892 was opgegroeid en waarvoor de letters 'A' en 'B' nauwelijks meer betekenis hadden.¹¹

9. Bij een onderzoek in de notulen van de particuliere synodes van alle provincies uit de jaren 1892-1905 bleek mij, dat er op provinciaal niveau nergens grote conflicten zijn geweest rond de integratie van A en B.

10. *De Vrije Kerk* 22 (1896) 355-370.

11. De Vereniging van 1892 werd gezien als een gunstig moment om contact te zoeken met Kruisgezinde en Ledeboeriaanse gemeenten. Pogingen in de jaren 1896-1910 om hen tot toetreding te bewegen, liepen op niets uit. Men nam echter wel een voorbeeld aan de GKN. Zesendertig gemeenten uit die kring kwamen in 1907 o.l.v. ds. G.H. Kersten tot een eigen vereniging, waarbij ze de naam Gereformeerde Gemeenten aannamen. *Acta* 1896 art. 12, 13; 1899 art. 44; 1902 art. 43; 1905 art. 65; 1908 art. 40; 1911 art. 23. Vgl. A.J. Barth, 'De Doleantie en de Ledeboerianen in Zeeland' in: D.Th. Kuiper ed., *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken*